

اصول توسعه پایدار در آموزه های اسلامی

فاطمه عرب احمدی ۱

دکتر علی بهرامی نژاد ۲

۱- دانشجوی دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، باشگاه پژوهشگران جوان arabahmadi@gmail.com

۲- استادیار دانشگاه آزاد تهران مرکزی

چکیده

مفهوم توسعه پایدار یک تغییر مهم در فهم رابطه انسان و طبیعت و انسان ها با یکدیگر می باشد. این مسأله با دیدگاه دو قرن گذشته انسان که بر پایه جدایی موضوعات محیطی و اجتماعی و اقتصادی شکل گرفته بود در تضاد است. مطالعه ی دستورالعمل های اسلامی این حقیقت را آشکار می سازد که اسلام و آموزه های اسلامی توجه بسیار زیادی به حفظ محیط زیست و توسعه پایدار در بهترین معنی آن داشته است. انسان به عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خداوند بر روی زمین، حق دارد از نعمتهای الهی استفاده کند.

این مقاله بر آنست که با توجه به آموزه های اسلامی و توصیه های اخلاقی آن به ترسیم اصول و ارکان اساسی توسعه ی پایدار از دیدگاه اسلامی بپردازد تا از طریق این اصول بتواند به شکل گیری گفتمان اسلامی در این خصوص بپردازد.

واژگان کلیدی: اسلام، توسعه پایدار، محیط زیست، اصول

مقدمه

معنی لغوی توسعه پایدار در فارسی به معنای ، حیات ، زنده نگه داشتن ، ادامه مستمر است و آنچه که می تواند در آینده تداوم داشته باشد . محیط زیست و حفظ آن ضرورتی اجتناب ناپذیر برای جامعه ی امروز بشری است. تخریب روزافزون محیط زیست که معلول نابرابریهای اجتماعی و بهره برداری ناصحیح از طبیعت بوده که خود نشأت گرفته از درک اشتباه جایگاه انسان و رابطه ی آن با طبیعت می باشد ؛ اما این استفاده نباید آنچنان باشد که حق دیگران در بهره برداری از این نعمت الهی در خطر قرار گیرد. به عبارت دیگر، انسان همان گونه که حق استفاده و بهره مندی از محیط زیست سالم را دارد، مسؤولیت درست استفاده کردن از آن را نیز بر عهده دارد.(مفهوم توسعه پایدار) .

این نوشتار به شیوه ی کتابخانه ای تهیه شده و کوشیده است در حد توان به گردآوری و ارائه اصول اسلامی توسعه پایدار از طریق بررسی در آموزه ها و مفاهیم دینی بپردازد. آموزه هایی که منشا در کلام الهی دارند و هدفی جز سعادت بشری ندارند.

اصول اسلامی توسعه پایدار

۱- اصل جانیشینی

در آیات متعددی از قرآن بر خلقت انسان به عنوان جانشین خداوند در زمین تأکید شده و خداوند به طور صریح فرموده: ((آئی جاعلٌ فی الأرض خلیفةً)) (بقره، ۳۰) بنابراین انسان جانشین خداوند است و جانشین، حق انجام دادن کاری را مخالف اراده و خواست کسی که به جای او نشسته ندارد و چون اراده خداوند بر وجود هماهنگی و توازن در طبیعت و هستی تعلق گرفته، جانشین او هم باید در همین راستا گام بردارد و حق ندارد برخلاف خواست و اراده خداوند کاری انجام دهد. اگر چنین کند، به طور قطع حق جانیشینی را به جای نیاورده و از محدوده خلافت پا فراتر نهاده است و بدین صورت از جانیشینی کنار گذاشته می شود. از این رو انسان برای پاسداری از عنوان جانیشینی خود باید به حفظ توازن و هماهنگی جهان همت بگمارد. [۱]

زیان جبران ناپذیر، زبانی است که به هیچ وجه قابل تدارک نباشد از قبیل از بین بردن گونه های خاص حیوانی یا گیاهی یا تصرفاتی که موجب پیدایش انواع خاصی از بیماریها یا خروج پدیده های طبیعی از روند متداول و طبیعی آن باشد. این گروه از زیانها جبران ناپذیرند و به حتم با قاعده لزوم حفظ توازن طبیعت منافات دارند. همچنین قاعده حفظ توازن نظام طبیعت در مورد توالد و تناسل نیز کاربرد دارد. اگر ازدیاد جمعیت بشر به گونه ای باشد که تداوم آن موجب بهره گیری فزون تر انسان از طبیعت و در نتیجه تخریب آن شود و توازن موجود را از بین ببرد می توان با استناد به این قاعده از ازدیاد نسل بشر در روی کره زمین جلوگیری کرد. چنان که اگر تولید فزون تر و بهره گیری بیش از حد از امکانات موجود در طبیعت نیز موجب به هم ریختن توازن مورد نظر گردد، می توان با استناد به همین قاعده از آن جلوگیری نمود. [۲]

اگر نوع خاصی از سعی و تلاش انسان باعث تخریب و به هم ریختن توازن طبیعت شود می توان به پشتوانه این قاعده از آن ممانعت به عمل آورد. نتیجه آنکه این قاعده سایه خود را بر همه تلاشهای انسانی افکنده است و به آنها نظم می دهد.

۲- حرمت افساد در زمین

در باب حرمت افساد در زمین آیات متعددی وجود دارد. خداوند متعال حوزه مأموریت و جانشینی را چنین تعیین کرده است: ((... هو أنشأكم من الأرض و استعمرکم فیها)) (هود، ۶۱)) (او شما را از زمین پدید آورد و برای آبادانی در روی زمین مستقرتان کرد ...)) افزون بر آن که کار خداوند اصلاح و خیر است و او خیر مطلق می باشد، انسان که جانشین خدا بر زمین است نیز کارش باید اصلاح و پرهیز از افساد باشد. در آیات مربوط به آفرینش انسان، به طور اجمال این مطلب به دست می آید که افسادگری نارواست و انسان برای افساد آفریده نشده است. [۳] رسول خدا - صلی الله علیه و آله - فرمود: در شب معراج خداوند متعال به من چنین فرمود: ((زمین را برای تو و امت تو سجده گاه و پاک و پاک کننده قرار دادم.)) [۴]

در آیه ی زیر سخن از کسی رفته است که چون به قدرت برسد به فسادگری می پردازد و موجب نابودی نسل و کشت می گردد و خداوند تبهکاری و فساد را دوست ندارد. آنچه خداوند دوست ندارد و به طور صریح عدم رضایت خود را از آن ابراز می دارد، در ردیف حرامها قرار می گیرد و خداوند در این آیه تبهکاری را مبعوض خویش دانسته است.

((و من الناس من یعجبک قوله فی الحیوة الدنیا و یشهد الله علی ما فی قلبه و هو ألدُّ الخطام و اذا تولى سعی فی الأرض لیفسد فیها و یهلك الحرث و النسل و الله لا یحب الفساد و اذا قیل له اتق الله اخذته العزة بالاثم فحسبه جهنم و لبئس المهاد))

((و از میان مردم کسی است که در زندگی این دنیا سخنش تو را به تعجب و می دارد و خدا را بر آنچه در دل دارد گواه می گیرد و حال آن که او سخت ترین دشمنان است و چون ریاستی یابد کوشش می کند که در زمین فساد کند و کشت و نسل را نابود سازد و خداوند تبهکاری را دوست ندارد و چون به او گفته شود: "از خدا پروا کن" نخوت، وی را به گناه کشد. پس جهنم برای او بس است، و چه بد جایگاهی است.)) (بقره، ۲۰۴)

این آیه حرمت افسادگری را از جهت مبعوض بودن کار در نگاه خداوند می رساند و از آنجایی که درباره فسادگری سخن می گوید که عمل او موجب نابودی کشت و نسل می شود، می توان چنین استنباط کرد: هر عمل فاسدی که به نسل انسان و به کشت و محصولات و تولید بشر زیان آور باشد و باعث نابودی آنها شود، فسادی منهی و حرام است. بنابراین تصرف در طبیعت به گونه ای که فساد در نسل ایجاد کند یا موجب نابودی کشت و زرع و محصولات مورد نیاز بشر شود، حرام است. [۵]

۲-۱ نهی از قطع درختان و از بین بردن مزارع و گیاهان

در احادیث متعددی، از قطع درختان و از بین بردن مزارع و گیاهان و آتش زدن آنها نهی و نکوهش شده و پرهیز از بریدن و نابود کردن درختان به عنوان عامل افزایش عمر به حساب آمده است. نیز کسانی که درختان مفید و میوه دار را نابود کنند، به عذاب الهی تهدید شده اند.

رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - به مجاهدان اسلام سفارش و تأکید می کرد که از قطع کردن درختان، و سوزاندن مزارع شدیداً اجتناب نمایند. فقهای شیعه قطع درختان و تخریب مزارع را حتی در سرزمین دشمن که در حال جنگ با مسلمانان باشند، جایز نشمرده اند و آن را مکروه و ناپسند قرار داده اند. [۶]

۲-۲-۲-۲ حمایت از حیوانات

حضرت علی - علیه السلام - در خطبه ای که در آغاز خلافتش ایراد کرد و در آن مسؤولیت و حقوق مسلمانان را یادآوری نمود، فرمود: ((اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّىٰ عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبِهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصُوهُ)) ((درباره بندگان و بلاد و شهرها از خداوند بترسید، (مبادا بر کسی ستم کنید و به ویرانی و تبهکاری زمین در بلاد و شهرها اقدام کنید) همه شما مسؤولید و مورد پرسش قرار می گیرید، حتی درباره زمینها و چهارپایان (که به چه دلیل مزارع و جنگلها را از بین بردید، شهرها و خانه ها را ویران نمودید، و حیوانات زبان بسته را مورد اذیت و آزار قرار دادید.)) [۷]

در این خطبه شریف به گونه ای از ((محیط زیست)) حمایت شده که همانند آن در هیچ مکتب بشری دیده نشده است. در اسلام کشتن و پی کردن حیوانات بدون جهت و دلیل ممنوع شده است.

رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - به مجاهدان اسلام سفارش می نمود که حیوانات را بی جهت کشتار نکنند:

((وَ لَا تَعْقُرُوا مِنَ الْبِهَائِمِ مِمَّا يُؤْكَلُ لَحْمُهُ إِلَّا مَا لَابَدًا لَكُمْ مِنْ أَكْلِهِ)) ((حیوانات حلال گوشت را جز در صورت احتیاج به گوشت آنها، کشتار نکنید.)) [۸]

در اسلام حمله و هجوم به لانه جوجه های پرند ه ها نهی شده و از بین بردن خواب و آسایش و استراحت آنها مورد نکوهش قرار گرفته است. رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - فرموده است: ((لَا تَأْتُوا الْفِرَاحَ فِي أَغْشَائِهَا وَ لَا اللَّطِيْرَ فِي مَنَامِهِ حَتَّىٰ يَصْبُحَ))

((به لانه جوجه ها حمله نکنید و در هنگام استراحت آنها، خواب و آسایش آنها را از بین نبرید تا آن که صبح طلوع کند.)) [۹]

اسلام به طیور و حیوانات و جنبنده ها آن قدر اهمیت داده که در کتابهای حدیثی بابی به احکام و قوانین مربوط به حیوانات و جانداران اختصاص داده شده است که با مراجعه و دقت در آنها در می یابیم که اسلام درباره محیط زیست و رعایت حقوق جانداران و حفاظت از آنها تا چه اندازه حساسیت نشان داده است. [۱۰]

۲-۳-۳ پرهیز از اسراف

پیامبر خدا - صلی الله علیه و آله - از هر گونه اسراف و تبذیر در تمام عرصه های زندگی و در بهره وری از همه چیز پرهیز می کرد، به ویژه از اسراف در منابع طبیعی. به عنوان نمونه از اسراف در آب دوری می کرد و آن را حرام می دانست، آن حضرت حتی از اسراف در آب وضو و در آب غسل به شدت نهی می کرد و می فرمود: ((در آینده گروهی از امت من خواهند آمد که یک مُد آب را برای وضو و یک مَن را برای غسل کم می شمارند، آنان بر خلاف سنت من عمل می کنند.)) [۱۱]

۳-۳-۳ اصل عدالت

طبق آیات الهی، فرایند خلقت موجودات، موزون و در چارچوب عدالت قرار دارد. عدل در نظام هستی به معنای قرار گرفتن هر چیز در جایگاه مناسب خود است. از طرفی، به منظور حفظ این رکن رکن عالم هستی، خداوند متعالی انسان را به برپایی عدالت سفارش کرد و پیامبران خود را نیز به همین منظور برای انسان ها فرستاد. و همان طور که احکام دین اسلام جهانی و جاودانه بوده، شامل انسان هایی که هنوز پا به عرصه وجود نگذاشته اند نیز می شود، برخورداری از مواهب طبیعی نیز به یک نسل خاص

اختصاص ندارد؛ یعنی افزون بر عدالت درون نسلی، عدالت بین نسلی نیز جایگاه خاص خود را دارد. بر این اساس، هر گونه استفاده ای از منابع طبیعی که به نابودی آن ها بینجامد یا سبب آلوده سازی محیط زیست شده، زندگی را برای دیگر انسان ها (اعم از انسان های موجود یا نسل آینده) مشکل سازد، ممنوع و ضمان آور است. نکته قابل توجه این است که در آموزه های دین، حقوق حیوانات نیز در نظر گرفته شده است؛ برای مثال هر گاه مصرف آب برای وضو یا غسل سبب شود حیوانی از بی آبی تلف شود، آب را به حیوان داده، تیمم می کنیم. [۱۲]

۴- اهتمام به عمران و آبادانی

اسلام اهمیت ویژه ای به عمران و آبادانی منابع داده است و سفارشهایی که از پیشوایان معصوم - علیهم السلام - در خصوص آبادی زمین، زراعت و حفاظت و حمایت از آنها وارد شده بی شمار است که به عنوان نمونه به برخی اشاره می شود:

۱- حضرت امام علی - علیه السلام - در فرمان معروف خود به مالک اشتر، فرماندار بصره نوشته است:

((وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أْبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ، وَ مَنْ طَلَبَ الْخَرَجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أُخْرِبَ الْبِلَادَ وَ أَهْلَكَ الْعِبَادَ.)) [۱۳]

((باید توجه تو در آبادی زمین بیشتر از توجه تو به گرفتن مالیات و خراج از مردم باشد؛ زیرا خراج بدون توجه به آبادانی به دست نمی آید و کسی که بدون آباد نمودن به گرفتن مالیات و خراج بپردازد، به ویرانی شهرها و از بین بردن بندگان خدا دست زده است.))

در این فرمان می بینیم که حضرت علی - علیه السلام - مهم ترین امر حکومتی را که اخذ مالیات و خراج باشد، متوقف بر عمران و آبادانی می کند، به گونه ای که اگر دستگاه حکومتی بدون توجه به عمران و آبادانی به اخذ مالیات اقدام کند، گویا به نابودی و هلاکت بندگان خدا دست زده است.

حدیث دیگری از علی - علیه السلام - نقل شده که آن حضرت فرمود:

((معاش و کسب روزی مردم در پنج چیز است: امارت، عمارت و آبادانی، تجارت، اجاره و صدقات ... و دلیل اهمیت آبادانی در این است که خداوند فرمود: "اوست که شما را از زمین آفرید، و آبادی او را به شما واگذاشت" و ما از کلام خدا در می یابیم که خداوند بندگان را به آباد نمودن زمین دستور داده است، تا آنچه که از زمین به دست می آورند وسیله زندگی و حیات ایشان باشد.)) [۱۴]

نتیجه گیری

با توجه به ضرورت پرداختن به مفاهیم توسعه پایدار در تمامی ارکان زندگی بشری، اسلام می تواند با توجه به آموزه های معنوی خویش در این زمینه راهگشا باشد. ویژگی اصول اسلامی توسعه پایدار که بیان آن از طریق منبع الهی است، اصولی چون جاننشینی، عدالت، نهمی حرمت فساد در زمین و اهتمام به عمران و آبادانی از ارکان توسعه ی پایدار اسلامی می باشد. این ارکان بدلیل اینکه با حقیقت سرشت آدمی سر و کار دارند، از پشتوانه ی عملی مفاهیم توسعه پایدار به حساب می آیند.

مراجع قرآن کریم

منابع فقهی-حقوقی

- [۱] سلطانی، م. قواعد فقهی و محیط زیست، مجله فرهنگ و جهاد، بهار ۱۳۸۳، شماره ۳۵
- [۲] همان
- [۳] عرب احمدی، ف. محیط زیست و بایسته های فقهی آن، نشر آرن، ۱۳۹۳
- [۴] حسینی، ع. سیره رسول خدا (ص) درباره طبیعت و کشاورزی و محیط زیست، مجله فرهنگ و جهاد، بهار ۱۳۸۵، شماره ۴۳ و ۴۴
- [۵] سلطانی، م. قواعد فقهی و محیط زیست، همان
- [۶] ر.ک: سرائر، ابن ادریس، ج ۲، ص ۲۱؛ شرائع الاسلام، محقق حلی، ج ۱، ص ۲۳۶؛ جامع المقاصد، محقق کرکی، ج ۳، ص ۴۱۴
- [۷] فیض الاسلام، ع. نهج البلاغه، نشر فیض الاسلام، خطبه ۱۶۶، تهران، ۱۳۷۰
- [۸] عاملی، م. وسایل الشیعه، موسسه آل البيت، چاپ دوم، قم، ۱۴۱۴ ق
- [۹] همان، ج ۲۳، ص ۳۸۱
- [۱۰] زکی، ن. نگاهی گذرا به نقش اسلام و محیط زیست، مجموعه مقالات همایش اسلام و محیط زیست، سازمان محیط زیست، تهران ۱۳۷۸
- [۱۱] حسینی، ع. سیره رسول خدا (ص) درباره طبیعت و کشاورزی و محیط زیست، همان
- [۱۲] فراهانی، س. محیط زیست از منظر دین و اقتصاد، فصلنامه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۰
- [۱۳] فیض الاسلام، ع. نهج البلاغه، همان، ص ۱۰۱۳
- [۱۴] مجلسی، م. بحار الانوار، موسسه الوفا، بیروت، لبنان، ج ۱۰۱، ۱۴۰۴ ق